

▶ **PLAKETT** som kunde fästas på naturminnesmärken.

Röda näckrosor och andra naturminnesmärken

Anna Tunlid

I maj 1905 föreslog Vetenskapsakademiens naturskyddskommitté att disponent Carl Sahlin skulle tilldelas Akademiens stora minnesmedalj i silver över J. A. Wahlberg för sina ”förtjenstfulla sträfvanden att skydda de röda näckrosorna i sjön Fagertärn”. Sahlin hade tidigare samma år utverkat en fridlysning av Fagertärn för att bevara näckrosorna i sjön, bland dem den sällsynta röda varianten som var särskilt eftertraktad av såväl botanister som trädgårdsintresserade. Följden av det stora intresset för den röda näckrosen, ”ett af vårt lands allra märkeligaste naturminnesmärken”, var enligt Sahlin att den riskerade att utrotas. Han såg därför en fridlysning med relativt högt bötesbelopp som enda sättet att skydda den åtråvärda växten. I trädgårdskatalogerna var priset för en röd näckros 15–25 kronor och en moderplanta från Fagertärn var värd flera gånger så mycket. Även ett pressat exemplar av växten kunde säljas till samlare, vanligen för fem kronor styck.

De röda näckrosorna i sjön Fagertärn i Tiveden hade upptäckts sommaren 1856 av studenten Bernhard Agaton Kjellmark. Uppgifter om fyndet publicerades i *Botaniska Notiser* samma år och spred sig till såväl svenska som utländska botanister. Många ville ha ett eget exemplar av växten, ”den största och vackraste blomman i Europa”, enligt botanisten Elias Fries. Den ovanliga färgvarianten av näckrosen var också eftertraktad av många botaniska trädgårdar, bland annat den i Lund där den röda näckrosen kom att utgöra en av de mest värdefulla utbytesväxterna i det system som

RÖD NÄCKROS tecknad av Axel och Therese Ekblom ▶
för Veit Wittrock vid Bergianska trädgården.

7-11 *Nymphaea alba* (L.) Burd. var.
pubescens (L.)

12-20 *Nymphaea caerulea*, Desf var
magniflora Willd.

etablerats för att erhålla frön och plantor från botaniska trädgårdar runt om i världen. Även handelsträdgårdarna var intresserade av att få rotstockar från den röda näckrosen, som efter hand kom att bli en populär trädgårdsväxt.

Bland botanisterna intresserade man sig för den röda variantens förekomst inom det mångformiga näckrossläktet. Botanisten Rutger Sernander identifierade 1894 ytterligare en näckrosart i sjön Fagertårn med såväl vita som röda former. Denna var enligt Sernander ännu sällsyntare än den sedan tidigare kända röda näckrosen. Genom hybridisering mellan olika huvudformer uppkom dessutom flera olika färgvarianter av näckrosen, från vita till röda. Hur många konstanta former som fanns var dock oklart, något som uppenbarligen väckte intresse hos Veit Wittrock, intendent vid Naturhistoriska riksmuseets botaniska avdelning samt föreståndare för Bergianska trädgården. Wittrock hade gjort deskriptiva studier av mångformiga släkten – så kallade kritiska släkten – till något av en personlig specialitet. Att studera sådana släkten och försöka urskilja olika arter och former var en stark tradition inom den systematiska forskningen i Sverige vid sekelskiftet 1900.

Enligt Wittrock fanns det inte mindre än sju olika näckrostyper i Fagertårn, vilket innebar att denna sjö enligt honom sannolikt var den rikaste fyndplatsen för näckrosor i hela Europa. Hans ingående kartläggning av näckrossläktet publicerades dock aldrig. Kvar i Bergianska stiftelsens arkiv finns emellertid en färgplansch som var tänkt att illustrera den tänkta publiceringen (se föregående uppslag). Här avbildades två olika varianter av den röda näckrosen, var och en med sina respektive morfologiska detaljer noggrant återgivna och numrerade, allt enligt tidens konventioner för botaniska illustrationer.

Säregen, sällsynt och utrotningshotad – den röda näckrosen fyllde flera kriterier för ett naturminnesmärke i början av 1900-talet. Den var troligen den första art som skyddades med hänvisning till begreppet naturminnesmärke. Det skedde dock flera år innan Sverige hade någon naturskyddslagstiftning, och den juridiska proceduren var enligt Sahlin långt ifrån okomplicerad. Fredandet av den röda näckrosen kan ses som ett tidigt uttryck för de naturskyddssträvanden som vid den här tiden började spira i Sverige och som rörde bevarandet av såväl sammanhängande markområden som enskilda naturföremål. Det var dessa enskilda objekt som framför allt kom att kallas för naturminnesmärken, även om gränsen mot markområden var något oklar – också sådana kunde ibland definieras som naturens minnesmärken.

Naturminnesmärke var ett centralt begrepp i den tidiga naturskydds-rörelsen. Det var en direktöversättning av det tyska begreppet *Naturdenkmal* och ett tydligt uttryck för det inflytande som den tyska naturskydds-

tanken hade på dess svenska motsvarighet. *Naturdenkmal* härleds i sin tur från den tyska termen *Denkmal*, minnesmärke, som var en beteckning för de lämningar och föremål som ingick i landets historiska kulturarv. Medan kulturens minnesmärken påminde om nationens förflutna, ansågs naturminnesmärkena vittna om landets ursprungliga natur och dess utveckling.

Den person som framför allt förde in begreppet naturminnesmärke i den svenska kontexten i början av 1900-talet var botanisten och museipersonen Hugo Conwentz, en av Tysklands ledande naturskyddsförespråkare. Han hade täta kontakter med några av det svenska naturskyddets tidiga förgrundsgestalter, bland dem Alfred G. Nathorst, intendent för paleobotaniska avdelningen vid Naturhistoriska riksmuseet och sedermera medlem av den ovan nämnda Naturskyddskommittén. År 1904 besökte Conwentz Sverige på inbjudan av Nathorst för att föreläsa om naturskyddstanken. Ett par månader senare motionerade botanisten Karl Starbäck i riksdagen om behovet av att vidta åtgärder för att skydda "vårt lands natur och naturminnesmärken". Motionen, som trycktes i en särskild bilaga och stöddes av flera av Vetenskapsakademiens ledamöter, kom så småningom att resultera i 1909 års naturskyddslagstiftning. Den innebar att riksdagen antog dels en lag om nationalparker, dels en lag om naturminnesmärkens fredande. Kort därefter beslutade riksdagen att inrätta tio nationalparker.

För Vetenskapsakademiens del innebar lagstiftningen att man fick i uppgift att förvalta nationalparkerna, utarbeta beskrivningar och kartor över dem samt publicera resultaten av de undersökningar som utfördes här. Dessutom skulle man vara rådgivande organ beträffande naturminnesmärkena och ha ansvaret för att det upprättades ett riksregister över dem. Beslutet att fridlysa ett naturminnesmärke fattades av den berörda länsstyrelsen (om det inte låg på statlig mark; i dessa fall var det regeringens beslut), men Vetenskapsakademien var alltså den yttersta remissinstansen som avgjorde om ett förslaget naturminnesmärke var värt att fridlysas eller ej. Det innebar att Vetenskapsakademien fick det övergripande ansvaret som expertorgan inom det tidiga naturskyddet. Förutom de nämnda uppgifterna hade man också en ambition att sprida kunskap och uppfostra allmänheten i naturskyddsfrågor. I inledningen till den första nationella förteckningen över nationalparker och naturminnesmärken, som utgavs 1919, hoppades Akademiens sekreterare Christopher Aurivillius att denna skulle sprida kännedom om vad som gjorts för att skydda och bevara det säregna i Sveriges natur. Det gällde inte minst de fridlysta växt- och djurarterna, där han särskilt vädjade till alla biologilärare att hos ungdomen ingjuta kärlek till naturen så att den inte "i oförstånd eller ovist samlarenit" överträdde dessa bestämmelser.

Vad var det då som fridlystes som naturminnesmärken? I lagens mening var naturminnesmärken områden eller naturföremål "som är af särskildt

intresse för kännedomen om landets natur eller på grund av märklig naturbeskaffenhet eljest synes böra för framtiden skyddas". I de utredningar och yttranden som föregått lagstiftningen beskrevs innebörden något utförligare, dock utan att egentligen preciseras. Här framgår att det rörde sig om sällsynta och egendomliga naturföremål såsom utrotningshotade djur- och växtarter, ovanliga och märkliga geologiska bildningar, men även åldriga träd och naturföremål som omtalats i folkliga sägner och berättelser. Motiven för skyddandet av dessa naturminnesmärken var såväl vetenskapliga som estetiska och kulturhistoriska. De vetenskapliga skälen var starkt kopplade till den pågående kartläggningen av den svenska naturen och den utvecklingshistoriska forskning som etablerades vid denna tid. Det gällde att rädda något av den ursprungliga naturen som annars hotade att försvinna genom industrialisering och förändrade skogs- och jordbruksmetoder, eller i vissa fall handel och människors utnyttjande. De vetenskapliga motiven hade därför en stark museal prägel, på ett liknande sätt som inom det tyska naturskyddet. De föremål och områden som fredades var ofta relikter eller sällsynta förekomster av arter och föremål i naturen som ansågs kunna vittna om naturens utvecklingshistoria.

I de förteckningar över landets nationalparker och naturminnesmärken som Vetenskapsakademien publicerade med cirka tio års mellanrum kan man följa fridlysningen av olika naturminnesmärken. I den första sammanställningen (1919) utgör säregna träd och sällsynta växter de två största grupperna, men här ingick även en handfull geologiska minnesmärken samt några djurarter – främst fåglar – där antalet individer ansågs ha minskat starkt. Bland växterna märks den röda näckrosen, som hittats i ytterligare några sjöar i Tiveden och som nu alltså kunde fridlysas enligt lagen om naturminnesmärken.

De kommande förteckningarna upptog allt fler växtarter, medan djuren framför allt skyddades genom annan lagstiftning. I vissa fall kunde dock såväl växter som djur och geologiska bildningar som flyttblock och jättegrytor skyddas tillsammans med de mindre områden som också fridlystes som naturminnesmärken. Den mest slående ökningen utgörs emellertid av de fridlysta träden – både uråldriga jätteträd och egendomligt formade träd som paraplytallar och obeliskgranar. Denna kategori blev efter hand den dominerande typen av naturminnesmärke, vilket visar att de kulturhistoriska skyddsmotiven blev allt mer framträdande.

Fram till 1952 var Vetenskapsakademien – i praktiken dess naturskyddskommitté – den dominerande aktören inom naturskyddet med ansvar att inhämta, sammanställa, bedöma och sprida kunskaper om den skyddsvärda naturen. Vid denna tidpunkt övertogs flera av kommitténs uppgifter av andra myndigheter för att upphöra helt då Statens naturvårdsnämnd (senare Naturvårdsverket) inrättades 1963. Nya lagar och skyddsinstitut har

också tillkommit för att bevara såväl enskilda arter som delar av landskapet. Kvar i naturen finns dock flera gamla jätteträd från den tid då Akademiens naturskyddskommitté avgjorde vad som var skyddsvärt eller ej. De är skyddade som naturminnen och anses inte bara ha högt kulturhistoriskt värde utan även stor biologisk betydelse genom att utgöra värdefulla miljöer för många sällsynta växt- och djurarter. Sålunda har dessa naturminnesmärken fått en ny betydelse – utöver det märkliga och säregna – vilket även speglar en förändrad syn på naturskyddet.

★

Upptäckten av den röda näckrosen publicerades som en kort notis av K. J. Lönnroth under rubriken "En röd Neckros" i *Botaniska Notiser*, vol. 18:7–8, 1856. Rutger Sernander redogjorde för ytterligare fynd i "Om våra röda näckrosor", *Botaniska Notiser*, vol. 56:2, 1894. Näckrosens betydelse som trädgårdsväxt beskrivs i Thore M. Fries, "Den svenska röda näckrosen", *Svenska Trädgårdsföreningens Tidskrift*, vol. 11:6, 1879. Handlingar rörande fridlysningen av den röda näckrosen den 20 april 1905 finns i Landskansliet, Örebro län (Landsarkivet i Uppsala). Se även brev från Carl Sahlin till A. G. Nathorst den 20 maj 1905 (Nathorsts brevsamling, Vetenskapsakademiens arkiv). Fridlysningen av den röda näckrosen beskrivs i Carl Sahlin, "De röda näckrosorna på Tiveden och deras skyddande", *Örebro läns naturskyddsförenings årskrift*, 1932. Om de röda näckrosornas spridning, se Maud Wallsten, Jan Thorson & Gun Werlemark, "Härstammar Claude Monets röda näckrosor från Fagertårn i Närke?", *Svensk Botanisk Tidskrift*, vol. 99, 2005. Hur växtplanscher utformades i början av 1900-talet beskrivs av Gunilla Törnvall i *Botaniska bilder till allmänheten: Om utgivningen av Carl Lidmans bilder ur Nordens flora* (Stockholm, 2013). Handlingar rörande Naturskyddskommitténs arbete, liksom protokollet från den 29 maj 1905, finns i kommitténs arkiv vid Vetenskapsakademien (det senare i B1:1). Förteckningar över naturminnesmärken finns i serien *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens skrifter i naturskyddsärenden*. Hugo Conwentz föredrag "Om skydd åt det naturliga landskapet jämte dess växt- och djurvärld, särskilt i Sverige" är publicerat i *Ymer*, vol. 24, 1904. Starbäcks motion i riksdagen om naturskydd finns i *Andra kammaren: Motioner*, 1904:194. Framväxten av naturskyddslagstiftningen har behandlats i många arbeten; en utförlig beskrivning finns i Lars Lundgren, *Staten och naturen: Naturskyddspolitik i Sverige 1869–1935* (Brottby, 2009). Se även Ella Ödman, Eivor Bucht & Maria Nordström, *Vildmarken och välfärden: Om naturskyddslagstiftningens tillkomst* (Lund, 1982). Begreppet naturminnesmärke och dess roll inom naturskyddet i Tyskland och Sveriges behandlas av Björn-Ola Linnér i "Naturen som minnesmärke", Annika Alzén & Johan Hedrén (red.), *Kulturarvets natur* (Stockholm/Stehag, 1998).